

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כא

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

בקשה לשולחי מאמרים

נא לא לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר. הכותבים מתבקשים לשלוח את מאמריהם בדואר אלקטרוני (netuim@herzog.ac.il) בצירוף תקציר.

הכותבים מתבקשים לערוך את מאמריהם על פי נוהלי ההתקנה של הוצאת תבונות. נהלים אלה התפרסמו בנטועים טו, תשס"ח, עמ' 159-168, ומצויים גם באתר האינטרנט של ההוצאה (http://www.herzog.ac.il/tvunot/fulltext/netuim15_hatkana.pdf). כל הדברים המתפרסמים בביטאון הם על אחריות כותביהם בלבד, לרבות מאמרים ותגובות של חברי המערכת.

באתר הוצאת מכללת הרצוג – תבונות באינטרנט (http://herzogpress.herzog.ac.il) ניתן למצוא את המאמרים בגרסה מלאה.
--

שולמית אליצור

פתיחתה הקדומה של ברכת קדושת היום בשבתות

א. התעלומה

תפילת העמידה בשבת שונה מיתר תפילות העמידה, וכבר עמדו על כך חכמים קדמונים¹: בשעה שבימות החול ובכל המועדים נוסח תפילת העמידה בערבית, בשחרית ובמנחה זהה, ואפילו בתפילות המוספין פתיחת ברכת קדושת היום דומה לפתיחתה ביתר התפילות, הרי שבשבת בא נוסח שונה בפתיחת ברכת קדושת היום בכל אחת מן התפילות: 'אתה קידשת' בערבית, 'ישמח משה' בשחרית, 'תיכנת (או: תיקנת) שבת' במוסף ו'אתה אחד' במנחה.² אפילו היום אין אלו כל האפשרויות לפתיחת ברכה זו: בסידורי התימנים משמש במוסף הנוסח 'למשה ציווית על הר סיני' במקום 'תיכנת שבת';³ ובסידורים איטלייניים מופיע הנוסח 'ומאהבתך' בערבית.⁴ מסידורי הגאונים עולה גם הנוסח החלופי 'הנח לנו' בצד 'אתה אחד' במנחה.⁵ לפנינו אפוא שבעה נוסחים שונים

1. כך דרך משל רב סעדיה גאון מציין מצב זה בסידורו כ'מנהג' (שהרי מדובר בנוהג המקובל ולא בהלכה עקרונית); ראו: סדור רב סעדיה גאון, מהד' י' דודזון ואחרים, ירושלים תש"א, עמ' קיא: "ומצאתי את המנהג שהברכה האמצעית של ארבע תפילות השבת אינה שווה בין תפילה לחברתה". לניתוח הנימה האפולוגטית שבדברי הגאון ראו: נ' וידר, "ישמח משה" – התנגדות וסנגוריה, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 295.
2. ראו סיכום הדברים אצל ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 21; י' היינמן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 31.
3. הנוסח היה נפוץ בימי הביניים גם בקהילות ספרד; ראו: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 88-89; פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 22-23.
4. במחזור איטלייני שנדפס בליוורנו תרכ"א (עם הקדמת שד"ל) מופיע 'ומאהבתך' כנוסח הראשי, אך לצדו נדפס באותיות קטנות גם הנוסח 'אתה קידשת', ובראשו מצוין שרבים נוהגים לומר אותו במקום 'ומאהבתך'. עיינו גם: אלבוגן (לעיל, הערה 3), עמ' 84; פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 22. הנוסח הפותח 'ומאהבתך' יסודו בתפילת רבי צדוק שבתוספתא ברכות פ"ג ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 14. הוא מופיע בסידורי הגאונים (סדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' סג; סדר רב סעדיה גאון, לעיל, הערה 1, עמ' קיא), ושימש בקהילות שונות במרוצת ימי הביניים. על תפוצתו בספרד ועל ההיכרות עמו אפילו באשכנז ראו: וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1), עמ' 316-319.
5. סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 4), עמ' עט; סדר רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 1), עמ' קיג. בשני הסידורים מופיע 'הנח לנו' כנוסח המוצע ו'אתה אחד' כנוסח חלופי. הנוסח 'הנח

לפתיחת הברכה, וכל זאת על פי מנהגים 'בבליים' ביסודם.⁶ אם נוסף עליהם את נוסחי ארץ ישראל שנתגלו בגניזה הקהירית, יגדל המגוון עוד יותר.⁷ חוקרים שעמדו על אנומליה זו הסכימו שאין כל סיבה להעלות על הדעת שתפילת השבת תוקנה מלכתחילה באופן שונה מיתר התפילות. מסתבר שגם בשבת היה מקובל בתקופה קדומה נוסח אחד בכל תפילותיה, והנוסחים המגוונים שלפנינו הם פרי התפתחות משנית, אם כי לא מאוד מאוחרת.⁸ חיזוק לקביעה זו עולה מיסודות פייטניים מובהקים המתגלים בעת בחינת רוב הנוסחים הללו. ראש לכולם הוא המקצב השירי הברור הקיים בהם,⁹ ולצדו יש גם מעט תקבולות,¹⁰ כינויים,¹¹ ובכמה מקרים אף אקרוסטיכון אלפביתי או שרידיו.¹²

- לנו' שרר עד היום בסידורי התימנים (בעקבות סידור הרמב"ם), אך לא כתחליף ל'אתה אחד' אלא לצדו, בשיטת 'הילכך ניימרינהו לתרווייהו' (השוו: ברכות נט ע"א ועוד). ראו גם: אלבוגן (לעיל, הערה 3), עמ' 90, וביתר פירוט פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 23-24.
6. על נוסחים אלה יש להוסיף את הנוסח 'שבת קדשך לעמך נתת' הנזכר בספר הרוקח; ראו פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 24.
7. למגוון נוסחים ארץ ישראליים של עמידת השבת ראו: פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 31-48; הנ"ל, 'לנוסחה הקדום של ברכת היום בעמידות השבת', תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן א, ירושלים תשע"ב, עמ' 267-276.
8. ראו: אלבוגן (לעיל, הערה 3), עמ' 84, 87; וידר, 'ישמח משה (לעיל, הערה 1), עמ' 295-296. פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 25 טען שאמנם "כל החוקרים סבורים שבראשית לא היו נוסחים שונים לברכת קדושת היום בעמידות השבת... אבל סברה זו, ככל שהיא ישרה ומשכנעת, עדיין לא נמצא לה אישור מן התעודות שהגיעו לידנו". את ה'אישור' הוא סיפק בהמשך (עמ' 26-29) על פי עדויות מסידורים ארץ ישראליים מן הגניזה הקהירית, שמתוכם משתמע שתפילת מנחה בשבת אמורה להיאמר בנוסח של שחרית או של ערבית. במאמר אחר (לנוסחה הקדום, לעיל, הערה 7) שב פליישר והראה נוסח אחד ששימש בתפילות השבת השונות. אבל, כפי שיוסבר בהמשך, כל הנוסחים הללו משניים ומאוחרים.
9. המקצב הבולט ביותר הוא זה המכונה 'המקצב המרובע', שבו בכל טור שמונה מילים מוטעמות המחולקות בחדות לארבע-ארבע (ולעתים אף כל ארבע מחולקות לשתיים-שתיים). על מקצב זה ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 84. מקצב זה ניתן למצוא בכל נוסחי התפילה שהוזכרו קודם, להוציא 'ומאבתך' הכתוב בפרוזה פשוטה. יש לסייג את הדברים במקצת, משום שהמקצב המרובע מופיע לעתים גם בנוסחי קבע אחרים, ונראה שלעתים אין מדובר במוצא פייטני אלא בדרך ניסוח חגיגית וקצובה. אבל בצירוף יתר הגורמים שיובאו בסמוך נראה שאכן רוב נוסחי הקבע הנדונים הם פייטניים.
10. כגון "וברכתו מכל הימים / וקדשתו מכל הזמנים" ב'אתה קידשת'. יש להדגיש שוב שתקבולת לבדה אינה מעידה שהטקסט פייטני: משפטים המכילים תקבולות משולבים לעתים בתפילות קבע פרוזאיות, כגון "סלח לנו אבינו כי חטאנו / מחל לנו מלכנו כי פשענו" או "תקע בשופר גדול לחרותנו / ושא נס לקבץ גלויותינו" ועוד.
11. כינויים בולטים באים בטור שירי שנוסף בתוך תפילת 'ישמח משה' בסידורים עתיקים, כגון מחזור ארם צובה, ונציה רפ"ז (דפוס צילום: ירושלים תשס"ז), דף קז ע"ב: "קיבל תורה ונתן

מה היה אפוא הנוסח הקדום של ברכה זו? עזרא פליישר ז"ל, שהקדיש מחקרים רחבים ומעמיקים לסוגיה, חיפש בין נוסחי תפילה שבגניזה הקהירית נוסח של ברכת קדושת היום המשמש בכתבי יד שונים גם בשחרית, גם בערבית וגם במנחה, ואכן מצא כמה נוסחים כאלו.¹³ אבל כל הנוסחים הללו הם בעלי אופי פייטני בולט,¹⁴ וקשה להעלות על הדעת שברכת קדושת היום בשבתות נוסחה מלכתחילה בסגנון שירי. הופעת הנוסחים הללו בכל תפילות השבת אין בה כדי ללמד על קדמותם אלא על ניידותם. קשה לאתר ביניהם את הנוסח הקדום, שהיה ודאי פרוזאי יותר. גם הנוסח הקדום והפרוזאי ביותר שהגיע לידנו, 'ומאהבתך', ודאי איננו הנוסח המבוקש: הוא מופיע בתוספתא כנוסח מקוצר שבפי רבי צדוק, וברור שהוא מובא שם כתחליף לנוסח אחר, ארוך ממנו.

על פי כל הנתונים הללו נראה לכאורה שהנוסח הקדום של ברכה זו איננו מסתתר בין נוסחיה המשמשים בפועל, ויש לחשוש שנוסחים אלה הוציאו אותו מכלל שימוש עד שנעלם. אבל נוסחי תפילה קדומים וחשובים אינם נעלמים מן העולם בלי להותיר רושם, ונראה שגם במקרה של קדושת היום בשבת אפשר לאתר נוסח קדום שהשאיר אחריו כמה וכמה עקבות. בדברים שלהלן אנסה להתחקות אחר עקבות אלו ולהראות איך הם מובילים לכיוון אחד ברור.

ב. כיוונים ראשונים

לפני כשלושים וחמש שנים פרסם נפתלי וידר ז"ל את מאמרו: "'ישמח משה" – התנגדות וסנגוריה.¹⁵ עיקרו של מאמר זה הוא המעקב אחרי מחלוקת שהתחוללה בימי הביניים

- לידידים / דברי חיים לשבטי ישורון" (ידידים' ו'שבטי ישורון' הם כינויים פייטניים אופייניים לישראל). מוצאו של טור זה אינו ברור. ביתר הנוסחים הכינויים נדירים.
12. בולט במיוחד אלפבית התיבות הפוך שב'תיכנת שבת' (השוו: פליישר, תפילה [לעיל], הערה 2, עמ' 52). ייתכן ששרידי אקרוסטיכון אלפביתי (אותיות י', כ', ל') קיימים גם ב'ישמח משה'. השערה זו העלה לראשונה מ' זולאי ופיתח אותה א' מירסקי ('יסוד קרובה', הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 86-92). השוו גם: וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1), עמ' 299, הערה 18; פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 52; י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תש"ס, עמ' 176-177. יש לציין שאם הטור 'קיבל תורה' וכו' שנוצר בהערה הקודמת מקורי, בטלה השערה זו; אך כפי שצוין, קדמותו של טור זה אינה ברורה.
13. ראו: פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 30-44; הנ"ל, לנוסחה הקדום (לעיל, הערה 7).
14. על אופיו הפייטני המובהק של אחד הנוסחים הללו, "יום ענוגה תת לעם שקנית", כבר עמד פליישר עצמו (תפילה [לעיל], הערה 2, עמ' 33). גם בנוסח האחר המוצע במאמרו הנ"ל, "הנח לעמך שבת בריתך, מנוחה ושלום השקט ובטח", ניכר המקצב המרובע השכיח בפיוטים הקדומים, והניסוח האליפטי המציב את צלעותיו זו לצד זו ללא מיליות מקשרות גם הוא פייטני אופייני. בעיה נוספת בנוסח זה היא פתיחתו בלשון בקשה, בשעה שברכת קדושת היום במהותה היא ברכת שבח; ראו במאמרי: 'לדמותן של הברכות הקדומות: כמה קווי יסוד', סידרא לב, תשע"ז (בדפוס), סעיף א, לפני הערה 30.
15. המאמר, הממוקד בתפילת 'ישמח משה' ובגלגוליה, נדפס לראשונה בספר מחקרים באגדה,

בצפון צרפת סביב נוסח הפתיחה של ברכת קדושת היום של שחרית של שבת, 'ישמח משה'. וידר הביא מקורות מרתקים המוכיחים שרש"י התנגד נמרצות לנוסח זה,¹⁶ ואילו כמה מבני דורו, ואף נכדו, רבנו תם, לימדו עליו זכות וניסו להשיבו למקומו.¹⁷ חשובה במיוחד ההצעה החלופית של רש"י: במקום 'ישמח משה' דרש רש"י לפתוח את הברכה בשבת, כמו בימים טובים, בנוסח 'אתה בחרתנו'.¹⁸ וידר הצביע גם על אחד מחכמי אנגליה בימי הביניים שהחליף את 'אתה קידשת' בלילי שבתות ב'אתה בחרתנו'.¹⁹ רמז קדום יותר לאמירת 'אתה בחרתנו' בשבתות מצא וידר בשאלה שנשלחה לרב נטרונאי גאון, שבה שאלוהו על תפילות השבת בערבית, בשחרית ובמנחה, "אם אומרן תפילה אחת כשם שאנו מתפללין ביום הכיפורים ובימים טובים".²⁰ מההשוואה ליום הכיפורים ולימים טובים הסיק וידר ש"במקום השואלים... היו תפילות השבת מנוסחות בצורה אחידה כדרך תפילות המועדים, היינו שהברכה האמצעית התחילה ב'אתה בחרתנו'.²¹ במקרה אחרון זה אין הזכרה מפורשת של 'אתה בחרתנו', והדימוי לתפילות המועדים עשוי להיות לא בנוסח המדויק אלא בעיקרון של התפילה האחידה בלבד. אולם לדעת וידר, העדות על שיטת רש"י יש בה כדי להצביע על מקור קדום. לטענתו, לא ייתכן "שבגלל אי יכולת למצוא הסבר לקשר שבין משה והשבת הורה רש"י היתר לעצמו לעקור תפילה קדומה", אלא רש"י כנראה ידע שאמירת 'ישמח משה' היא מנהג מאוחר ומשני.²² הבחירה ב'אתה בחרתנו' דווקא יסודה, לדעת וידר, במנהג ארץ ישראלי קדום לפתוח כך את ברכת

תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינימן, ירושלים תשמ"א, עמ' עה-צט. מאוחר יותר הוא נכלל באסופת מאמריו של וידר (ראו לעיל, הערה 1). הציונים בהמשך יבואו על פי העמודים באסופה זו.

16. וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1), עמ' 298. הנימוק המובא שם, מתוך תיאור המחלוקת בספר המנהיג לר' אברהם בן נתן הירחי, הוא שרש"י "לא היה יודע מה עניין לשבת ישמח משה".

17. לדברי וידר (שם) על פי ספר המנהיג, רבנו תם טען "כי טעם גדול לדבר לומר ישמח משה, דאמרין... אמר הקב"ה למשה מתנה טובה יש לי בבית גנזי ושבת שמה" וכו'. במקורות מכתבי יד שמביא וידר (שם, עמ' 300-301) נזכר גם ר' נתן בירבי מכיר, מבני דורו של רש"י, שמצא טעם אחר בזכות ישמח משה: "דהתורה נתנה ביוצר בשבת, וראוי לספר שבחו של משה בתפלה". בהמשך הדברים (עמ' 300-306) מראה וידר שבעקבות רש"י הלכו חכמים נוספים, חלקם אף אחרי זמנו של רבנו תם.

18. ראו: ספר המנהיג, הלכות שבת סימן כ, מהד' י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' קג. וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1, עמ' 301) אף מצא כתבי יד ממוצא צפון אירופי המביאים את הנוסח של 'אתה בחרתנו' לשבת, בלשון: "אתה בחרתנו... ותתן לנו... את יום המנוח הזה לשבות בו ולנוח בו באהבה כמצות רצונך, וכן כתוב בתורתך 'ושמרו בני ישראל את השבת' וכו'".

19. שם, עמ' 299. המדובר בר' (יעקב) אליהו הקדוש, שנהרג על קידוש השם בשנת 1190.

20. שם, עמ' 296, והשוו: י' ברודי (מהדיר), תשובות רב נטרונאי בן הילאי גאון א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 184.

21. וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1), עמ' 296.

22. שם, עמ' 298-299.

קדושת היום בתפילות השבת, מנהג הנרמז לכאורה באחד מכתבי היד של ספר הישר, המציין ש'בירושלים... אינן אומ[רין] 'ישמח משה' אלא 'אתה בחרתנו' וכו';²³ אולם לא נמצא כל אישור לקיומו של מנהג זה בפועל בכתבי יד ארץ ישראלים מן הגניזה הקהירית. כללו של דבר, וידר מצא כמה רמזים לקיומו הקדום של הנוסח 'אתה בחרתנו' במקום זה, אבל כולם במקורות מאוחרים יחסית.

הצעתו של וידר כמעט לא עשתה רושם, עד אשר לאחרונה הצטרפה לה עדות אחרת, הרבה יותר קדומה: בעת בחינה יסודית של נוסחי תפילה יהודיים המשוקעים בספר הנוצרי 'תקנות השליחים' שנכתב במאה הרביעית, העמיד מנחם קיסטר על הקרבה הגדולה בין נוסח ברכת קדושת היום של שבת המובא שם לבין הנוסח הארץ ישראלי של פתיחת ברכת קדושת היום בחגים.²⁴ נוסח הברכה היהודית הקדומה ששחזר קיסטר מתוך תקנות השליחים הוא, על פי תרגומו:

קירבת אליך מן העמים את ישראל לעם סגולה...
נתת להם מתנה חוק את עשרת הדיברות...
ציווית לשמור את השבת.²⁵

כפי שציין קיסטר, נוסח זה מזכיר בתכנוו את נוסח הפתיחה הארץ ישראלי של ברכת קדושת היום במועדים:

אתה בחרת בישראל עמך מכל עם, זרע ישורון רצית מכל לשון
ותגישם לפני חורב, ותקרבם באהבה סביבות סיני
ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצוות טובים...
ותתן לנו ה' אלהינו מועדים לשמחה...²⁶

עדותו של ספר תקנות השליחים חשובה במיוחד משום שהוא נכתב בתקופה קדומה, תקופה שאין ממנה כל עדות טקסטואלית על לשון ברכות העמידה.²⁷ עדות זו אף

23. שם, עמ' 306, על פי ספר הישר לרבנו תם – חלק החידושים, סימן שפט, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד, עמ' 235. וידר, ישמח משה (לעיל, הערה 1, עמ' 308) מעלה גם אפשרות שונה, שב'ירושלים' הכוונה למנהג ארץ ישראלי מאוחר שנתחדש בעקבות עליית רבני צרפת ואנגליה בשנת 1211.

24. מ' קיסטר, 'קווים לנוסחאות בתפילות הקבע לאור ברכות בספר השביעי של "תקנות השליחים"', תרביץ עז, תשס"ח, עמ' 205-238. לענייננו חשובים במיוחד עמ' 212; 227-230.

25. שם, עמ' 227.

26. שם, עמ' 228. לנוסח המלא ראו: פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 95-96.

27. על הקושי הגדול בשחזור ברכות קדומות בגין העדר נוסחי קבע כתובים עד לתקופת הגניזה, קרוב לאלף שנים לאחר התגבשותן הראשונית של הברכות, ראו: א' ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת העמידה – ברכת העבודה', בתוך: י' תבורי (עורך), מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' יט; הנ"ל, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים 78, תשנ"ט, עמ' 17; קיסטר (לעיל, הערה 24), עמ'

מתחזקת מתוך בחינה פנימית של נוסח 'אתה בחרת' הארץ ישראלי: מיד אחרי הפסוק המצוטט בה, "וַתִּתֵּן לָהֶם מְשַׁפְּטִים יִשְׂרָאֵל וְתוֹרוֹת אֲמַת חֻקִּים וּמִצְוֹת טוֹבִים" (נחמיה ט', יג), בא במקרא הפסוק "וְאֵת שַׁבַּת קִדְשׁ הַדְּרֵעַת לָהֶם" (שם, יד).²⁸ ייתכן אפוא שבתקופה קדומה אכן פתחה ברכת קדושת היום גם בשבתות וגם בחגים ב'אתה בחרת' (או 'אתה בחרתנו'), ואין זה מן הנמנע שהנוסח הארץ ישראלי של ברכה זו אף נתחבר מלכתחילה לשם תפילת השבת והותאם לשימוש במועדים תוך שינוי קל. הצעה זו, העולה ממחקריהם של וידר וקיסטר, עשויה להיראות במבט ראשון רחוקה מאוד. הייתכן שהנוסח הקדום המוצע כאן נעלם בלא להותיר כל זכר במקורותינו? בהמשך הדברים אני מבקשת להצביע על מספר מקומות שבהם אפשר, תוך קריאה מדוקדקת של מקורות חז"ל ושל נוסחי תפילה הנפוצים עד היום, לראות שהם אכן רומזים לברכת קדושת היום בשבת הפותחת בבחירת עם ישראל.

ג. 'מקדש ישראל'

קודם לדיון במקורות המתייחסים ישירות לתפילת השבת, יש להצביע על כלל קדום בעיצובן של ברכות העולה מן התלמודים. על פי כלל זה, שהרחבתי בענייניו במקום אחר,²⁹ מטבע החתימה של ברכה אמור להתאים ללשון פתיחתה. ואכן הכלל מתממש במגוון רחב של ברכות ואף עולה בבירור – כפי שכבר ציינתי – מדיונים הלכתיים, כגון זה העוסק בחתימת ברכת ירושלים שבברכת המזון בכבלי:

אמר רב ששת: פתח ב'רחם על עמך ישראל' חותם ב'מושיע ישראל', פתח ב'רחם על ירושלים' חותם ב'בונה ירושלים'. ורב נחמן אמר: אפילו פתח ב'רחם על ישראל' חותם ב'בונה ירושלים', משום שנאמר: 'בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס' (תהילים קמ"ז, ב), אימתי בונה ירושלים ה' – בזמן שנדחי ישראל יכנס (ברכות מט ע"א).

שיטת רב ששת מעלה את הדרישה של חתימה מעין הפתיחה בטהרתה: התואם צריך להיות גם בעניין וגם בשיתוף הלשון. רב נחמן מתיר לחרוג מעט, ובלבד שיהיה קשר סיבתי-ענייני בין האמור בפתיחה לבין לשון החתימה. משנתברר כלל זה, אפשר לבחון לאורו מחלוקת בעניין חתימת ברכת קדושת היום בשבת, המופיעה גם היא בכבלי:

²⁰⁵; ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ עז, תשס"ח, עמ'

436; הנ"ל, 'הפיוט כמקור מידע על תולדות התפילה: מעקרונות ועד פרטים', בתוך: א'

ארליך (עורך), התפילה בישראל: היבטים חדשים, באר שבע תשע"ו, עמ' 51-52.

²⁸. על נקודה זו עמד קיסטר (לעיל, הערה 24), עמ' 230, בשמי.

²⁹. במאמרי, לדמותן של הברכות (לעיל, הערה 14), סעיף ג.

אמר רבא: אשכחתינא לסבי דפומבדיתא דיתבי וקאמרי: בשבתא, בין בצלותא בין בקידושא – 'מקדש השבת'; ביומא טבא, בין בצלותא ובין בקידושא – 'מקדש ישראל והזמנים'.

ואמינא להו אנא: אדרבה, דצלותא בין בשבתא בין ביומא טבא – 'מקדש ישראל'; בקידושא דשבתא – 'מקדש השבת', ביומא טבא – 'מקדש ישראל והזמנים'.
ואנא אמינא טעמא דידי וטעמא דידכו.

טעמא דידכו: שבת דקביעא וקיימא, בין בצלותא ובין בקידושא – 'מקדש השבת'; יומא טבא, דישראל הוא דקבעי ליה דקמעברי ירחי וקבעי לשני – 'מקדש ישראל והזמנים'.

טעמא דידי: צלותא דרכים איתא – 'מקדש ישראל'; קידוש דביחיד איתא, בשבת – 'מקדש השבת', ביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'.

ולא היא, צלותא ביחיד מי ליתיה? וקידושא ברכים מי ליתיה? ורבא סבר: זיל בתר עיקר (פסחים קיז ע"ב).

[תרגום: אמר רבא: מצאתי את זקני פומבדיתא שיושבים ואומרים: בשבת, בין בתפילה בין בקידוש – 'מקדש השבת'; ביום טוב, בין בתפילה בין בקידוש – 'מקדש ישראל והזמנים'.

ואומר להם אני: אדרבה, של התפילה בין בשבת בין ביום טוב – 'מקדש ישראל'; בקידוש של שבת – 'מקדש השבת', ביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'.
ואני אומר את הטעם שלי ואת הטעם שלכם.

הטעם שלכם: שבת שהיא קבועה ועומדת, בין בתפילה ובין בקידוש – 'מקדש השבת'; יום טוב, שישראל הם שקובעים אותו, שמעברים חודשים וקובעים את השנים – 'מקדש ישראל והזמנים'.

הטעם שלי: תפילה שישנה ברכים – 'מקדש ישראל'; קידוש שישנו ביחיד, בשבת – 'מקדש השבת', ביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'.

ולא היא, וכי אין תפילה ביחיד? וכי אין קידוש ברכים? ורבא סבר: לך אחר העיקר.]

המחלוקת עוסקת בשני נוסחי חתימה אפשריים לברכת קדושת היום בשבת: 'מקדש ישראל' או 'מקדש השבת'. לשיטת 'סבי דפומבדיתא' מברכים בשבת, גם בקידוש שעל הכוס וגם בקדושת היום בתפילה, 'מקדש השבת', ואילו ביום טוב – 'מקדש ישראל והזמנים'.³⁰ רבא, המספר על הדיון,³¹ מציע להבחין לא בין שבת ליום טוב אלא בין קידוש

30. העובדה שאיש אינו מציע נוסח מעין 'מקדש ישראל והשבת' (נוסח שכדומה לו נראה בסמוך), מקורה ככל הנראה בכלל שאין חותמים בשני עניינים, כלל שאמוראי בכל היו מודעים אליו למרות סטיות מקומיות (השוו בבלי ברכות מט ע"א, וראו במאמרי, לדמותן של הברכות [לעיל, הערה 14], סעיף ב). הנוסח 'מקדש ישראל והזמנים' – המתועד כבר בשלהי תקופת התנאים (ראו תוספתא ברכות פ"ג הי"ג, מהר" ליברמן עמ' 15; מצוטטת להלן, הערה 56) –

על הכוס לבין קידוש בתפילה: בקידוש על הכוס, גם בשבת וגם ביום טוב, הוא מסכים למעשה עם זקני פומבדיתא; אך בברכת קדושת היום בתפילה הוא דורש לחתום גם בשבת וגם ביום טוב 'מקדש ישראל' בלבד. נראה שהצעת רבא איננה תאורטית אלא משקפת מנהג מעשי. בהמשך התלמוד אף מספר על שליח ציבור בישיבת סורא שבירך כשיטת זקני פומבדיתא, "והווי משתקי ליה כולי עלמא". הציבור בישיבת סורא היה רגיל אפוא לחתימת 'מקדש ישראל' ולא 'מקדש השבת'. ההלכה נפסקה, כידוע, כשיטת 'סבי דפומבדיתא', ונוסח החתימה 'מקדש ישראל' נעלם מתפילות השבת ונותר רק במועדים. אך בארץ ישראל נהג הנוסח 'מקדש ישראל ויום השבת' או 'מקדש ישראל ואת יום השבת' בתקופת האמוראים,³² והוסיף לשמש אף בתקופת הגאונים, כמוכח מן החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל:

א"מ [= אנשי מזרח] אומרים 'מקדש השבת', ובני א"י [אומרים 'מקדש] ישראל ויום השבת'.³³

נוסח מורכב זה של מטבע החתימה נוצר ללא ספק בשיטת 'הילכך ניימרינהו לתרווייהו' מצירוף שני מטבעות חתימה מתחרים: 'מקדש ישראל' ו'מקדש השבת'. הדבר מוכח גם מן הנוסח המחוספס קמעא של מטבע החתימה השכיח ברוב כתבי היד הארץ ישראליים של

נחשב כעניין אחד, משום שישראל הם המקדשים את הזמנים, בניגוד לקדושת השבת הקבועה והקיימת, כפי שכבר מוסבר בתלמוד (שם). בתוספתא (שם). מתועדת ברכה מורכבת ('מקדש השבת וישראל והזמנים'), הנותנת ביטוי לשתי קדושות החלות ביום אחד (ובכבלי שם מוסברת החרגה: "התם תרתי, כל חדא וחדא באפי נפשה"). עם זאת, אין זה מן הנמנע שגם בברכת קדושת היום בחגים מסתתרים שני נוסחי חתימה קדומים: 'מקדש ישראל' לעצמו ו'מקדש הזמנים' לעצמו, נוסחים שבימי רבא – ולפי המשתמע מהכבלי שם, אף קודם לכן, בימי רבי יהודה הנשיא – כבר התמזגו ל'מקדש ישראל והזמנים'.

31. המשפט האחרון מ"ולא היא" כבר איננו מדברי רבא, והוא הערת סתמא דגמרא על טעמו.
32. ראו: ירושלמי ברכות פ"ח, יא ע"ד (מהד' האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 60, שורה 13); פסחים פ"י, לו ע"ג (עמ' 556, שורה 30). העובדה שדווקא ישיבת סורא, שנוסדה על ידי רב ברדתו מארץ ישראל לבבל, שימרה נוסח קרוב לזה של בני ארץ ישראל, תואמת את דברי החוקרים שהצביעו על זיקה בין מנהגי ישיבה זו למנהגים ארץ ישראליים קדומים (ראו: ב"מ לוין, מתיבות, ירושלים תרצ"ד, מבוא, עמ' XII-I; והשוו: ל' גינצבורג, 'פירקוי בן באבוי תלמידיה דראבא', גנזי שכטר ב, תרפ"ט, עמ' 508-527). אמנם יש המסתייגים מקביעה זו (השוו: א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 22; נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 159-160, בעיקר הערה 165 [תודתי נתונה לפרופ' ירחמיאל ברודי על הפניה זו]), אך ההסתייגות נוגעת בעיקר לתקופת הגאונים, ואילו לגבי תקופת התלמוד אין ספק שרב, שיסד את ישיבת סורא, הביא אתו מסורות ארץ ישראליות (כפי שמציין גם אפטוביצר, שם).
33. מ' מרגליות (מהדיר), החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 85, סימן לב, וראו דיון שם, עמ' 150-151.

ברכה זו שעלו מן הגניזה: 'מקדש ישראל ואת יום השבת'.³⁴ הופעת סמן המושא 'ואת' אחרי שכבר הובא מושא ישיר אחד ('ישראל') מצביעה על כך שהנוסח מורכב ואינו מקורי. אבל מכמה פיוטים עולות עדויות לשימוש ארץ ישראל קדום במטבע 'מקדש ישראל' לעצמו, אמנם לא בשבתות אבל לפחות בחגים: בפיוט 'מי אל כמוך' ליום הכיפורים, הפותח "אהלך בקול רם / מגן אברהם" ומיוחס לר' אלעזר בירבי קליר, בחר הפייטן לחתום את המחרוזות באופן קישוטי במטבעות החתימה של תפילת העמידה כסדרן. המטבעות מסודרים על פי התפילה ליום חול, אבל בין 'שומע תפילה' לבין חתימת ברכת העבודה משולבים שני מטבעות נוספים: 'סולח עונות' ו'מקדש ישראל'.³⁵ נראה ש'מקדש ישראל' מובא כאן כמטבע קדום לברכות קדושת היום בחגים ואולי גם ביום הכיפורים עצמו, ו'סולח עונות' הוא מטבע חלופי, ייחודי ליום הכיפורים.³⁶ עדות לשימוש בחתימה 'מקדש ישראל' בקידוש על היין בליל הסדר עולה מרהיט של ר' יוחנן הכהן, "טללי רצון האביר אום קרואה גפן", המשולב בשבעת הטל שלו 'אשאלה טל מאיום'.³⁷ גם רהיט זה מיוסד על רשימת מטבעות ברכה, והפעם – הברכות הנאמרות בליל הסדר, כסדרן.³⁸ שתי הברכות הפותחות את הסדרה הן ברכת 'בורא פרי הגפן' וברכת הקידוש, וזו נחתמת בלשון 'מקדש' ישראל'. נראה אפוא שבזמנם של ר' אלעזר בירבי קליר ור' יוחנן הכהן, שפעלו כנראה במחצית הראשונה של המאה השביעית, עדיין הכירו בני ארץ ישראל את השימוש במטבע 'מקדש ישראל' גם בברכת קדושת היום (לפחות בחגים) וגם בקידוש על הכוס במועדים.

רמז להתמדת המטבע העוסק בקדושת ישראל עולה מקטעים שבסיומי ברכות היום. בצד הכלל של חתימה מעין הפתיחה הקפידו להביא בברכות לשון מעין החתימה סמוך לחתימה (פסחים קד ע"א). לשם כך נוצרו בברכות רבות משפטי סיכום שיש בהם לשון מעין החתימה. משפטים אלה, הפותחים במקרים רבים ב'כי' או ב'כי אתה', שכיחים

34. ראו: פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 34, 43, ובמקורות הרבים המצוינים במפתח של ספרו תפילות הקבע (לעיל, הערה 7), עמ' 1379. לדיון נוסף ראו במאמרי, לדמותן של הברכות (לעיל, הערה 14), סעיף ב. ככלל, בני ארץ ישראל בתקופת הגאונים לא הקפידו על הכלל של חתימה בעניין אחד, והדבר בולט במיוחד בנוסחי החתימה שלהם לברכת קדושת היום במועדים (ראו מאמרי, שם, לקראת סוף סעיף ב).

35. הפיוט נדפס אצל ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים ב – יום כפור, ירושלים תש"ל, עמ' 309-307.

36. למטבעות החתימה של ברכת קדושת היום ביום הכיפורים ולצירופיהם המשניים ראו שם, הערה 55.

37. שבעות הגשם הן פיוטים לעמידה של מוסף של שמיני עצרת לכבוד התחלת הזכרת הגשמים. בברכת 'מחיה המתים' באות הרחבות רבות, ובסיומן פיוטים קלילים המכונים 'רהיטים'. ראו: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 9), עמ' 196-198.

38. ראו: נ' ויסנשטרן, פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' 13, ועיינו בדיונו שם, א, עמ' קנב-קנד. ויסנשטרן אינו מתייחס בדיונו לנוסח 'מקדש ישראל', ונראה שחשב שאין זה אלא קיצור של מטבע ידוע ורחב יותר.

ברכות מברכות העמידה³⁹ ומופיעים גם בברכות קדושת היום והקידוש. מתברר שבמעבר לחתימות של הברכות הללו עולה פעם אחר פעם התייחסות לקדושת ישראל או לבחירתם. בסוף ברכת קדושת היום של שבת בנוסחים הבבליים בא אמנם משפט העוסק בקדושת השבת: "והנחילנו... שבתות קדשך", אך מיד אחריו מופיע בכל המקורות משפט נוסף המזכיר את ישראל, כגון "וישמחו בך כל ישראל אוהבי שמך", תוספת החוצצת בין "שבתות קדשך" לבין החתימה "מקדש השבת".⁴⁰ בקידוש ליל שבת סדר הדברים הפוך: משפט הסיכום הסמוך לחתימה פותח במילים "כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים", סיכום המתאים במיוחד לפתיחה בבחירת ישראל או בקדושתם ולחתימה 'מקדש ישראל'; אך לאחר מכן נוסף המשפט "ושבת קדשך באהבה וברצון הנחלתנו", המעביר לחתימה "מקדש השבת". משפטי סיכום מסוג זה בדרך כלל קצרים וממוקדים בעניין אחד, מעין החתימה (כגון 'כי מוחל וסולח אתה', 'כי גואל חזק אתה' ועוד הרבה), והכפילות כאן מלמדת על תהליך מורכב. מבחינת הסגנון המשפט הראשון נראה כמקורי, ואילו השני נראה כתוספת שנועדה להתאים את הסיכום לחתימה שהתחלפה מ'מקדש ישראל' ל'מקדש השבת'.⁴¹

39. כמה מהן הביא י' היינימן, *התפילה בתקופת התנאים והאמוראים*, ירושלים תשכ"ו, עמ' 122, וראו גם במצוין שם, הערה 5.

40. לנוסח הברכה ראו: *סדר רב עמרם גאון* (לעיל, הערה 4), עמ' סג. בסדור רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 1, עמ' קיב) הושמט המשפט "וישמחו בך" וכו', וכך "שבתות קדשך" אכן סמוך לחתימה. משפט זה חסר גם בכמה קטעי גניזה, כגון כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 196.31; שם, T-S NS 326.81; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 1055.9; כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 25 (2723/C) דף 12 (החומר נרשם על פי אתר 'מאגרים' של המילון ההיסטורי; חלק מהמקרים מתייחסים לשבת החלה בראש חודש או ביום טוב). אולם התוספת "וישמחו בך" מופיעה בחלק מכתבי היד של סידור רס"ג, וכן בנוסחים רבים מן הגניזה הקהירית ומסידורי הקהילות השונות. על הקשר בין הזכרת ישראל בסמוך לחתימה לבין המטבע הארץי 'מקדש ישראל ואת יום השבת' ראו: י' זימר, 'גלגולו של נוסח התפילה בעמידה בליל שבת', *עולם כמנהגו נוהג*, ירושלים תשנ"ו, עמ' 123-124 (בשם עזרא פליישר, כמצוין שם, הערה 3). מתפללים שחשו בחציצה שינו את "אוהבי שמך" ל"מקדשי שמך" כדי להזכיר לשון קדושה בצד החתימה (ראו במקורות המובאים בהמשך מאמרו של זימר, עמ' 125-131; זימר רואה ב"אוהבי שמך" לשון מעין הפתיחה 'ומאהבתך', אשר שורשיה לדעתו ארץי ישראלים קדומים, אך כתבי הגניזה אינם מעידים ש'ומאהבתך' הוא נוסח ארץי ישראלי).

41. גם בתפילת מוסף של ראש חודש בא משפט הסיכום "כי בעמך ישראל בחרת מכל האומות", ורק אחריו התוספת "וחוקי ראשי חודשים להם קבעת", וייתכן אפוא שגם בתפילה זו נפתחה ברכת קדושת היום אי פעם ב'אתה בחרתנו' או ב'אתה בחרת', כיתר חברותיה, ונחתמה 'מקדש ישראל'. עניין בחירת ישראל וקדושתם בולט עוד יותר בסיום ברכת קדושת היום במועדים בנוסח ארץי ישראל. הברכה, הפותחת ב"אתה בחרת בישראל עמך מכל עם", נחתמת במילים "כי בישראל עמך בחרת ואותנו קדשת" (ראו: פליישר, תפילה [לעיל, הערה 2], עמ' 97), המתאימות הן לפתיחתה הן לחתימה 'מקדש ישראל', אך בהמשך נוסף ברוב המקורות:

אפשר אפוא לומר בבירור שבשלב מסוים נחתמה ברכת השבת במטבע החתימה 'מקדש ישראל'. מטבע זה אולי מפתיע, שכן היום כמעט נעלמו עקבותיו,⁴² אבל בתקופות קדומות הוא שימש לא רק בברכות קדושת היום של שבת ויום טוב, כעדות רבא, אלא גם במקומות נוספים. לשיטת רבי יוסי ברבי יהודה ורב, על פי פסחים קד ע"א, זהו מטבע

"ויום מקרא קודש הזה, יום חג פלוני הזה באהבה ובשמחה הנחלתנו", כמעבר להמשך מטבע החתימה: "וחג פלוני ומועדי שמחה והזמנים (והרגלים) ומקראי קודש". ה'הרבקה' של שם החג המסוים במטבע החתימה ניכרת, וכוללת גם משניותו של הנוסח המגובב שבהמשך (ראו מאמרי, לדמותן של הברכות [לעיל, הערה 14], סעיף ב). מסתבר שמשפט הסיכום של הברכה הסתיים מלכתחילה ב'ואותנו קידשת' וכוון למטבע החתימה הקדום 'מקדש ישראל', ולאחר הוספת כינויי החגים בכלל ושם החג בפרט למטבע החתימה, הורחב גם משפט הסיכום ונוסף גם בו שם החג המסוים. משניותו של החלק הזה במשפט הסיכום בולטת גם לאור היעדרו בתפילות המוספין (ראו פליישר, שם). מעניין שגם תפילת 'ותודיענו', הנוספת על פי מנהגי בבל בברכת קדושת היום ביום טוב שחל במוצאי שבת (ראו ברכות לג ע"ב), מסתיימת בנוסחי העדות במשפט: "הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך". נראה שמלכתחילה נועדה פסקה זו לשמש כתחליף לחלק מברכת קדושת היום (השוו רש"י לברכות לג ע"ב, ד"ה ותודיענו – "לומר במקום ותתן לנו") וכמעבר למטבע החתימה (לכל היותר בתיווך פסוקים), ועל כן נזכרת בה קדושת ישראל. ואכן, בכמה מחזורים מימי הביניים קיימות עדויות לאמירת 'ותודיענו' בסמוך לחתימה, אבל מטבע החתימה הנזכר בהם אחרי 'ותודיענו' הוא 'המבדיל בין קודש לקודש', מטבע שנלקח מברכת ההבדלה בקידוש של ליל יום טוב שחל במוצאי שבת. העדות המפורשת ביותר מופיעה במחזור ויטרי, הלכות פסח, סימן קג (מהר"ש הורוויץ, ברלין תרמ"ט-תרנ"ז, עמ' 300), והיא מובאת תוך התנגדות לחתימה זו: "מתחילה היו אומרים 'ותודיענו' במקום 'והשיאנו', והיו חותמין 'המבדיל בין קודש לקודש', ולא יפה עושין כן... דהואיל ולא בירך ברכת היום 'מקדש ישראל והזמנים', מעלה עליו כאילו לא התפלל כלל". רמז למנהג זה עולה גם בספר הלכות גדולות (הלכות קידוש והבדלה, מהר" מכוון ירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמ' צט), המסמיך את הקביעה ש"כל הברכות כולן צריך שיאמר מעין חתימתן סמוך לחתימתן" לנוסח "בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת" (על פי פסחים קד ע"א, אך שם עוסקים בהבדלה על הכוס ביום טוב שחל במוצאי שבת, ואילו בהלכות גדולות נראה שחתימת 'המבדיל בין קודש לקודש' נאמרת גם אחרי 'ותודיענו'). רמז נוסף עולה מן הספר שערי שמחה לר"ץ גיא (הלכות הבדלה, מהר" י"ד במברגר, פירטה תרכ"א, עמ' יד), המציין שרב עמרם קבע את 'ותודיענו' בתחילת ברכת קדושת היום, אך "ראשונינו נהגו בסופה, בהשיאנו" (תורתנו נתונה לאברהם פרנקל על שהסב את תשומת לבי למנהג שמצא בכמה מחזורי אשכנז ולמקורותיו). מקומה של פסקת 'ותודיענו' בסוף הברכה משמר זכר למקורה כנוסח חלופי המשמש כמעבר לחתימה. יש לציין שבניגוד לשבתות, בימים טובים נשמר לשון 'מקדש ישראל' בראש מטבע החתימה בכל הדורות, ואין אפוא פלא במעברים המכוונים אליו.

42. הוא שרד בטהרתו עד היום בנוסחי התימנים בחתימת ברכת האירוסין; ראו במצוין בהערה הבאה.

החיתום של ברכת ההבדלה. זה גם הנוסח הקדום של חתימת ברכת האירוסין, על פי כתובות ז ע"ב ומקורות רבים נוספים.⁴³

לעניין נוסח הפתיחה של ברכת קדושת היום חשוב בעיקר עצם קיומו של מטבע החתימה הקדום 'מקדש ישראל'. לאור הדרישה שחתימת הברכה תתאים בלשונה לפתיחתה, שהוסברה בראש סעיף זה, החתימה 'מקדש ישראל' יש בה כדי להעיד על נוסח ברכה שגם פתח בקדושתם או בכחירתם של ישראל, בדומה לנוסח ברכת קדושת היום במועדים – נוסח מעין 'אתה בחרת' או 'אתה בחרתנו' המוכרים לנו, או נוסח דומה שנפתח דווקא בקדושת ישראל, מעין 'אתה קידשת את עמך ישראל מכל עם' או כיוצא בזה.

ד. עקבות נוספים

העובדה שהמחלוקת בבבלי בעניין חתימת ברכת היום בשבת אמורה גם בברכת הקידוש על הכוס, מסכה את מבטנו אל ברכה זו, האמורה להקביל לברכת קדושת היום שבעמידה.⁴⁴ והנה, בקידוש לליל שבת אנו פותחים לא בשבחה של השבת אלא בקדושת עם ישראל, ורק לאחר "אשר קדשנו במצותיו ובחר בנו" בא עניין "ושבת קדשו באהבה וברצון הנחילנו",⁴⁵ במהלך תוכני המקביל לברכת קדושת היום במועדים. ייתכן אפוא שגם נוסח ברכת הקידוש יש בו כדי להצביע על פתיחתה הקדומה של הברכה המקבילה, היא ברכת קדושת היום שבעמידת השבת, שבחם של ישראל.

נוסח הקידוש על הכוס של בני ארץ ישראל קרוב עוד יותר לפתיחת ברכת קדושת היום בחגים, ולשונו: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, אשר קדש את ישראל עמו מכל העמים ורצה בהם מכל הלשונות ויתן להם שבתות למנוחה" וכו'.⁴⁶ חשוב לציין שזו גם פתיחת הקידוש של בני ארץ ישראל במועדים.⁴⁷ זהות הפתיחה של הקידוש בשבת

43. לבירור קדמותו של מטבע החתימה 'מקדש ישראל' ומשניות התוספת 'על ידי חופה וקידושין' ראו במאמרי, לדמותן של הברכות (לעיל, הערה 14), הערה 56, ובמחקרים המצוינים שם.

44. הקידוש מכונה אף הוא 'קדושת היום'; ראו: תוספתא ברכות פ"ג ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 14. הקשר בין פתיחת ברכת הקידוש לבין קדושת היום שבעמידה בולט במיוחד במועדים: כנגד "אתה בחרתנו מכל העמים... ורוממתנו מכל הלשונות וקדשתנו במצותיך" שבעמידה, נוסח הקידוש על הכוס הוא "אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון וקדשנו במצותיו", וגם המשך הברכה ("ותתן לנו" וכו') דומה.

45. הנוסח 'אשר קידשנו במצותיו' מאפיין אמנם את ברכות המצוות, אך ברכת הקידוש אינה ברכה על קיום מצווה אלא ברכת שבח עצמאית, ועל כן גם אין בה מילת 'וציוונו'. "אשר קדשנו" מקביל אפוא ל"ובחר בנו".

46. ראו: ע' פליישר, 'על "סידור" קדום כמנהג ארץ-ישראל', תפילות הקבע (לעיל, הערה 7), עמ' 530.

47. ראו שם, עמ' 544, נוסח של הקידוש לפסח, והשוו גם: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', תפילות הקבע (לעיל, הערה 7), עמ' 632, 683, 692.

ובמועדים, ודווקא בעניין קדושת ישראל, יש בה כדי לרמוז שגם בתפילת העמידה פתחו את ברכת קדושת היום בשבתות בדומה לפתיחתה במועדים, בבחירת ישראל ובקדושתם. גם הנוסח הקדום שבתוספתא, 'ומאהבתך', מצביע על כיוון דומה. נוסח זה מובא בשם רבי צדוק כנוסח מקוצר לילי שבתות. מסתבר שרבי צדוק ניסח את קיצורו בהתאם לתוכנה של הברכה הארוכה שביקש להחליף. והנה, נוסחו של רבי צדוק פותח במובלט ביחסו של הקב"ה לעם ישראל, ועניין זה אף תופס את רובה של הברכה:

ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך

ומחמלתך מלכנו שחמלת על בני בריתך

נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה.⁴⁸

ייתכן אפוא שגם בתקופה קדומה זו, בפני רבי צדוק, עמד נוסח שפתח את ברכת קדושת היום בשבת בתיאור אהבת הקב"ה לעמו, מעין 'אתה בחרתנו'; אם כי לגבי שלהי ימי בית שני יש גם עדות שונה, כפי שיוסבר בהמשך.

מרכזיותם של עם ישראל ובחירתו עולה גם מקו אחד החוזר בכל נוסחי ארץ ישראל העתיקים של ברכת קדושת היום בשבת. הברכה אמנם נפתחת בנוסחים אלו בלשונות מגוונים, אבל אחרי הפתיחה באים תמיד פסוקים מעניין היום. לכאורה היה אפשר לצפות לפסוקי "וַיִּכְלוּ הַשָּׁמַיִם" (בראשית ב', א-ג) או למצוות השבת בעשרת הדיברות – "זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (שמות כ', ז-י);⁴⁹ אבל הפסוק הקבוע במקום זה הוא דווקא "בִּיְמֵי וַיְבַרְךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אוֹת הוּא לְעָלָם" (שם ל"א, יז), לעתים בצירוף הפסוק שלפניו ("וַשְׁמְרוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשַּׁבָּת").⁵⁰ הבחירה בפסוק המדגיש את השבת כאות הברית שבין הקב"ה ובין ישראל מקבלת את מלוא משמעותה, אם נניח שהפסוק מופיע אחרי פתיחה הממוקדת בבחירת עם ישראל ובקדושתם.

רמז נוסף לנוכחות של 'אתה בחרתנו' או של נוסח מקביל בשבת עולה מפתיחת ברכת קדושת היום בתפילת מוסף של שבת וראש חודש. ברכה זו, כמקובל למן סידורי הגאונים ועד היום,⁵¹ פותחת במשפט החגיגי בעל המקצב הפייטני המרובע: "אתה יצרת עולמך מקדם / פְּלִית מְלֹאכְתְךָ בְיוֹם הַשְּׁבִיעִי", אך מיד אחריו – בלא כל קישור – ממשיכה

48. תוספתא ברכות פ"ג ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 14; וראו לעיל, הערה 4.

49. הפסוק המקביל בפרשת ואתחנן, "שְׁמֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ" (דברים ה', יא), אכן נרמז בסוף הפתיחה 'ישמח משה', כפי שהראה מירסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 89-91. מירסקי היטיב להבחין שהפסוקים במקרה זה קדמו לנוסח שלפניהם, והם מן היסוד הקדום של הברכה, אך לא ניסה לברר מה הייתה דמותה של ברכה קדומה זו.

50. הרחיב בעניין זה פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 44-48, וראו גם בנדפס שם, עמ' 31, 34, 43.

51. הכוונה לנוסח על פי המנהגים הבבליים. אצל בני ארץ ישראל הילכו במקום הזה נוסחים מגוונים ושונים, רובם פייטניים; ראו: פליישר, תפילה (לעיל, הערה 2), עמ' 31, 36, 58, 68, 77. ראו גם: ע' פליישר, 'ענייני ראשי חודשים בתפילה הקדומה', בתוך: מ' בר אשר (עורך),

ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 553-558.

התפילה בנוסח הרומה לקדושת היום במועדים. בנקודה זו אמנם חלוקות עדות ישראל במנהגן. נוסח עדות המזרח, הדומה לנוסח סידורי הגאונים,⁵² הוא: "בחרת בנו מכל האומות ורצית בנו מכל הלשונות, וקדשתנו במצותיך וקרכתנו מלכנו לעבודתך" וכו'; ואילו נוסח אשכנז הוא "אהבת אותנו ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות, וקדשתנו במצותיך וקרכתנו מלכנו לעבודתך" וכו'. נוסח אחרון זה זהה לנוסח ברכת קדושת היום בחגים, תוך החלפת משפט הפתיחה "אתה בחרתנו מכל העמים" ב"אתה יצרת... ביום השביעי". כנגד זה, בנוסח הגאונים ועדות המזרח נשתמרה, בשינויים קלים, גם פתיחת ברכת קדושת היום של המועדים, להוציא תיבת 'אתה' שבראשה, שהרי זו כבר באה בראש המשפט "אתה יצרת"; אלא שבפתיחתו שונה נוסח זה מ'אתה בחרתנו' של החגים וקרוב יותר לנוסח של בני ארץ ישראל.⁵³ בין כך ובין כך יש גם כאן רמז ברור לנוכחות הפתיחה העוסקת בבחירת עם ישראל בברכת קדושת היום בשבתות. נוסח סידורי הגאונים אף שב ורומז לקרכתו של נוסח קדום זה דווקא לנוסח הארץ ישראלי של הברכה, כנרמז גם בתפילה מ'תקנות השליחים'.

ה. האם 'אתה בחרתנו' הוא אכן הנוסח המקורי?

העקבות הרבים שנסקרו עד כה מוליכים כולם לכיוון אחד: פתיחת ברכת קדושת היום בשבת בדומה לפתיחתה במועדים, בתיאור בחירת ישראל או קדושתם. מעתה אין ספק שבתקופה קדומה מסוימת אכן זו הייתה פתיחת ברכת קדושת היום בשבתות, והחתימה שהותאמה לה הייתה, כפי שהובהר, 'מקדש ישראל'. אבל האם אכן נוסח זה הוא הנוסח המקורי של הברכה? ומדוע נבחר דווקא נושא זה לברכה שעיקרה בקדושת השבת? ולמה השתנה הנוסח ואבד במרוצת השנים?

מעיון במקורותינו הקדומים נראה שגם אם הנוסח העוסק בייחודו של עם ישראל היה נפוץ בתקופות שונות, אין הוא הנוסח המקורי. עצם הכינוי הקדום של הברכה, 'קדושת היום',⁵⁴ רומז למיקודה לא בקדושת ישראל אלא ביום המקודש. עדות כמעט מפורשת

52. ראו: סדר רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 1), עמ' קל; סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 4), עמ' צ.

53. השוו את המשפט: "בחרת בנו מכל האומות / ורצית בנו מכל הלשונות" לנוסח הארץ ישראלי "אתה בחרת בעמך ישראל מכל עם / זרע ישורון רצית מכל לשון" (ראו במצוין לעיל, הערה 26). אין זה מן הנמנע שנשתמר כאן נוסח קדום, שעובד במרוצת השנים לנוסח הארץ ישראלי בעל האופי השירי יותר.

54. למונח 'קדושת היום' בספרות התנאים משמעות רחבה יחסית. במשנה (ראש השנה פ"ד מ"ה) מכוונה כך ברכת היום בראש השנה. בתוספתא המונח מופיע פעמים רבות ומוסב הן על ברכת היום בעמידות השבת והחגים, הן על הקידוש (ראו במצוין לעיל, הערה 44), הן על קטעים מעין המאורע הנוספים בראשי חודשים ובחול המועד לתפילת העמידה ולברכת המזון (לכל השימושים ראו: תוספתא ברכות פ"ג הל' ה-יב, מהד' ליברמן עמ' 14-15).

לפתיחת הברכה ולחתימתה בעניין השבת או החג דווקא עולה ממחלוקת בית הלל ובית שמאי בדרך שילובה של ברכת החג בברכת השבת:

יום טוב שחל להיות בשבת, בית שמיי אומר[ם]: מתפלל שמנה, ואומר[ן] של שבת בפני עצמה ושל יום טוב בפני עצמו, ומתחיל בשל שבת; ובית הלל אומר[ם]: מתפלל שבע, ומתחיל בשל שבת ומסיים בשל שבת, ואומר[ן] קדושת היום באמצע.⁵⁵

כבר שיטת בית שמאי רומזת להבדל בניסוחן של ברכות השבת והחג: אילו פתחו כולן באותו נוסח, מעין 'אתה בחרתנו' או 'אתה בחרת', ואף נחתמו באותה חתימה, 'מקדש ישראל', לא הייתה סיבה לומר כל אחת מהן בפני עצמה. שיטת בין הלל מבהירה זאת באופן חד יותר: ההצעה להתחיל ולסיים "בשל שבת" מלמדת שפתיחת ברכת השבת וחתימתה היו ממוקדות בשבת עצמה ושונות מנוסח ברכת היום של החג. המונח 'קדושת היום' מכוון כאן לא לשימוש הטכני אלא לציון קדושתו של יום החג המיוחד. נראה אפוא שבתקופה הקדומה של שלהי ימי בית שני, היא תקופתם של בית שמאי ובית הלל, נתנסחה ברכת קדושת היום בשבתות ובחגים בנוסחים שונים, הממוקדים בנושא הטבעי של הברכה – עניין השבת או החג – גם בפתיחתם וגם בחתימתם.⁵⁶

מבין כל נוסחי הברכה שבידינו, הנוסח הקרוב ביותר למתואר כאן הוא הנוסח הנפוץ בתפילת ערבית של שבת: "אתה קדשת את יום השביעי לשמך", המתאים אף לחתימה "מקדש השבת". אבל כמובן לא נוכל לדעת אם אכן מדובר בנוסח קדום מאוד ששרד עד היום, או בנוסח שנתחבר מאות שנים מאוחר יותר, כדי לתת תיקון לאנומליה שבפתיחת הברכה שלא בעניין השבת.⁵⁷

55. תוספתא ברכות פ"ג הי"ג, מהד' ליברמן עמ' 15.

56. בהמשך מצוין בתוספתא שם: "רובין אומר: אף חותם בה ברוך מקדש השבת וישראל והזמנים". מטבע חתימה זה משלב את שתי הקדושות (ואף מצרף להן את קדושת ישראל), אך העדות – משלהי תקופת התנאים (ולפי נוסחים אחרים: בשם רבי נתן, שפעל בבבל) – אינה מייצגת בהכרח את תקופת ההתגבשות הראשונית של הברכות וכבר מושפעת מתהליכים ששינו את פניהן.

57. בהקשר זה יש לציין שעצם הזכרת המילה 'שבת' בפתיחת הברכה או בחתימתה איננה מחויבת. פייטני ארץ ישראל הקדומים, המקפידים להביא ביצירותיהם הליטורגיות לשון מעין החתימה במעבר למטבעות החתימה, נוהגים שלא להשתמש בשם 'שבת' במעבר לברכת השבת, ותחת זאת הם משתמשים בשורש נו"ח או בשורשים אחרים המתאימים לשבת כמו נפ"ש או אף ענ"ג. גם כינויה של השבת בברכות קדושת היום בשבתות, כמועדים ובהקשרים נוספים בכתבי יד רבים הוא 'יום המנוח הזה'. כך, דרך משל, בתפילת מוסף לשבת בסדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 4), עמ' עח: "את מוסף יום המנוח הזה נעשה ונקריב לפניך", ובדומה בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2110.2; במוסף לשבת ראש חודש, שם 2109.5: "את מוספי יום המנוח הזה ויום ראש החודש הזה"; ובדומה בהקשרים נוספים. לשון 'יום המנוח' היה נפוץ מאוד באירופה בימי הביניים. ראו דרך משל את פירוש רש"י לדברי

ההתמקדות בקדושת ישראל ובבחירה בהם בפתיחת ברכות קדושת היום בשבתות ובחגים ובחתימותיהן, שעקבותיה נדונו בפירוט בסעיפים הקודמים, נראית אפוא כהתפתחות משנית. מתי חלה התפתחות זו ומה גרם לה? בהיעדר מקורות המציינים את השינוי אין לנו אלא לשער שמקור המטבע 'מקדש ישראל', ועמו הפתיחה בבחירת ישראל או בקדושתם, הוא בלחץ חיצוני שבעקבותיו נדרשו מנסחי הברכות לחזק את לב המתפללים ולהדגיש שוב ושוב את היותם העם הנבחר והמקודש, אשר רק הוא זכה במתנת השבת או החגים. לחץ מן הסוג הזה עשוי להיות כרוך מצד אחד בחורבן המקדש ובערעור מעמד העם בארצו, ומצד שני – בהתפשטות טענות הנוצרים שהדגישו שהם ישראל האמתי, העם הנבחר, המחליף את העם היהודי שנזנח על ידי האל בעת חורבן מקדשו.⁵⁸

העובדה שהנוסח 'ומאהבתך' המשקף את עניין אהבת ה' לישראל כבר מיוחס לרבי צדוק, בן דור החורבן, יש בה אולי כדי לרמוז על קדמות התהליך. ייתכן אפוא שכבר סמוך לחורבן בית שני היו שניסחו את ברכת קדושת היום בשבתות ובחגים בנוסחים הממקדים את ראשה וסופה של הברכה בקדושתם של ישראל ובבחירתם בידי האל. תיעוד של נוסחי הברכה באותה עת לא הגיע לידינו, ועל כן אין זו אלא השערה, ואפשר שהתהליך מאוחר יותר. הנוסח 'מקדש השבת וישראל והזמנים' כבר מתועד כנראה בשלהי תקופת התנאים,⁵⁹ ומטבע החתימה 'מקדש ישראל ואת יום השבת' מופיע בירושלמי, כפי שהוסבר קודם. נוסחים אלה הם כבר פיתוח והרכבה של המטבע 'מקדש ישראל' עם 'מקדש השבת' (וכן 'הזמנים'),⁶⁰ וברור אפוא שברכת 'מקדש ישראל' כבר התקבעה קודם לכן.

העיסוק הקדום בקדושת השבת ללא קשר לקדושת ישראל מקורה כמובן במהותה כ'זכר למעשה בראשית': על פי פרשת הבריאה (בראשית א', א - ב', ג) נקבעה השבת כיום מנוחתו של הקב"ה מימות עולם; ובעשרת הדיברות שבפרשת יתרו (שמות כ', י)

בית הלל, "ומתחיל בשל שבת" (עירובין מ ע"ב): "ותתן לנו את יום המנוח הזה"; והשוו גם שם, ד"ה קדושת היום. הלשון חוזר במקורות רבים נוספים. גם בנוסח 'אתה בחרתנו' לשבת שפרסם וירד, ישמח משה (לעיל, הערה 1, עמ' 300-301) נאמר: "והנהג לומר אתה בחרתנו יאמר כן: ותתן לנו ה' אלהינו באהבה שבתות למנוחה את יום המנוח הזה" וכו', ובדומה גם שם, ראש עמ' 307 ("את יום המנוחה הזה"). תופעה מיוחדת זו טעונה מחקר נפרד.

58. כמובן, עצם הרעיון של בחירת ישראל קדום בהרבה ומודגש כבר במקרא (כגון בתהילים קל"ה, ד ועוד). ברכת 'הבוחר בישראל' מיוחסת בירושלמי לימים שלפני החורבן כאחת מברכות הכוהן הגדול ביום הכיפורים (ירושלמי יומא פ"ז, מד ע"ב |מהר" האקדמיה ללשון העברית, לעיל, הערה 32, עמ' 539, שורה 24; סוטה פ"ז, כב ע"א |עמ' 937, שורה 19; הניסוח עשוי כמובן להיות שחזור מאוחר ולא מסורת מימי הבית). אין ספק שרעיון זה ליווה את עם ישראל לאורך כל הדורות ולא התחדש בעקבות עליית הנצרות. ההצעה כאן היא שהלחץ החיצוני גרם לשינוי נוסח ברכת קדושת היום כדי להבליט רעיון זה יותר.

59. ראו במצוין לעיל, הערה 56.

60. ראו במאמרי, לדמותן של הברכות (לעיל, הערה 14), סעיף ב.

מובלט אופי זה שלה. אבל השבת ניתנה לעם ישראל ונקבעה כאות בינו לבין הקב"ה (שמות ל"א, טז-יז), והטעם שניתן לה בעשרת הדיברות שבפרשת ואתחנן הוא "וְזָכַרְתָּ כִּי עֲבַדְתָּ אֱלֹהִים לְעֵשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת" (דברים ה', טו). מיקוד הברכה בקדושתם של ישראל נשען אפוא גם הוא על הצגת השבת במקרא. מעתה לא ייפלא שהפסוקים שבנוסח 'אתה קידשת', שעיקרו קדושת השבת מימי בראשית, הם פסוקי 'ויכלו' שבפרשת הבריאה (בראשית ב', א-ג); ואילו הפסוקים המבליטים את השבת כאות בין הקב"ה לבין ישראל (בעיקר שמות ל"א, יז), מופיעים בנוסחים שהבליטו בכרכה דווקא את מעלתו של עם ישראל, כפי שצוין קודם.

ההצעה שפתיחת ברכת קדושת היום בשבת בבחירת ישראל או בקדושתם וחתימתה 'מקדש ישראל' החליפו נוסח קדום יותר שהתמקד בשבת עצמה, יש בה כדי לפתור את שאלת החלפתו של נוסח זה במרוצת השנים. טבעם של נוסחי תפילה המחליפים נוסחים קדומים יותר שהם פחות יציבים מנוסחים שלא חלו בהם ידיים, מה גם שהנוסח הקדום – הממוקד בעיקר עניינה של הברכה – טבעי ונוח יותר. ייתכן גם ששני הנוסחים שימשו בתקופה מסוימת זה לצד זה ואף התחרו ביניהם על קליטתם בקהילות השונות. במצב זה נפתח הפתח לקליטת נוסחים חדשים, חלופיים. חזנים ופייטנים הציעו שפע של נוסחים כאלה, והמתפללים יכלו מעתה לבחור בכל נוסח שנראה להם. המצב הנזיל בכרכה זו בכתבי יד ארץ ישראלים מן הגניזה הקהירית ממחיש את החירות הגדולה שניתנה למתפללים בנקודה זו, כאשר רק פסוקי היום, שיסודם, כפי שהוסבר קודם, דווקא בנוסח העוסק בבחירת ישראל, נותרו על מכונם. בנוסחי בבל נתקבעו במרוצת השנים כמה נוסחים, וכל אחד מהם נתייחד לאחת מתפילות היום, אבל כפי שהובהר בפתח המאמר, הדברים לא נתייצבו לחלוטין עד היום.

שאלה מעניינת היא מדוע דווקא בתפילות השבת חלו כל השינויים הללו, ואילו בתפילות החגים נותרה הפתיחה ב'אתה בחרתנו' (או 'אתה בחרת') על מכונה. אם אכן פתיחה זו משנית גם ביום טוב, כפי שאולי משתמע ממחלוקת בית הלל ובית שמאי בתוספתא וממטבע החתימה הכפול 'מקדש ישראל והזמנים', אפשר היה לצפות שגם היא תוחלף; אבל היא יציבה לחלוטין בכל התפילות בנוסחי בבל, וגם בני ארץ ישראל בתקופת הגניזה שמרו עליה בקפידה. ייתכן שתדירותן של תפילות השבת גרמה למתפללים לרצות לגוון את נוסחיהן, בשעה שבתפילת הימים הטובים – שהם נדירים יותר – נשאר הנוסח 'אתה בחרת' או 'אתה בחרתנו' יציב. אפשר גם שדווקא ההתהוות הקדומה יחסית של מטבע החתימה הכפול 'מקדש ישראל והזמנים', שנתן מקום ברור גם לקדושת הזמנים ולא רק לקדושת ישראל, וכן המודעות לתפקידם של ישראל בקידוש הזמנים ובקביעת המועדים,⁶¹ סייעו לשמירת הנוסח הפותח בבחירת ישראל בחגים. אך

61. ראו בבלי ברכות מט ע"א, המנמק את כפל החתימה 'מקדש ישראל והזמנים': "ישראל דקדשינהו לזמנים".

דרכי התפתחותן של התפילות נפתלות, וקיימת תמיד אפשרות לתהליכים נוספים ועלומים.

*

לסיכום: כבר לפני שנים רבות הועלתה ההשערה שלברכת קדושת היום בשבתות היה בעבר נוסח אחיד, הדומה לפתיחתה בימים טובים, אך הרמזים לכך עלו רק ממקורות אירופיים מימי הביניים. עדות ברורה לנוסח זה נתגלתה לפני מספר שנים תוך ניתוח תפילה נוצרית מהמאה הרביעית. במאמר הזה נחשפו עקבות אותו נוסח, חלקם בנוסחים הקיימים עד היום, כברכת הקידוש או כתפילת מוסף לשבת וראש חודש; חלקם בנוסחים עתיקים יותר, כפסוקי היום שבנוסח בני ארץ ישראל ואולי גם בתפילת 'ומאהבתך' שבתוספתא; ובעיקר הושם דגש על מטבע חתימה עתיק, 'מקדש ישראל', ששימש בתקופה מסוימת לחתימת ברכת קדושת היום בשבת, לצד שימוש במועדים ובברכות נוספות. על פי העיקרון שברכות קדומות אמורות להיחתם בלשון שהוא מעין פתיחתן, יש ללמוד שברכת השבת גם נפתחה באותם ימים בעניין קדושת ישראל ובחירתם.

בחינת הממצאים העלתה שנוסח אחיד זה אינו בהכרח הנוסח המקורי של ברכת השבת. נראה שבשלהי ימי הבית השני קדם לו נוסח שהיה ממוקד בשבת ולא בישראל. ייתכן שקיומו הקדום של נוסח זה הוא שהביא לערעור הנוסח המתחיל ומסתיים בקדושת ישראל ופתח פתח לחדירתם של נוסחים פייטניים לברכה ולנוסחיה המגוונים המשתנים מתפילה לחברתה, העומדים לפנינו.